

Karpiński, Andrzej

Z życia nauki i życia Towarzystwa : Kształtowanie się stołeczności Warszawy od początku XVI do połowy XVIII wieku

Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego 58, 9-20

1995

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ STOŁECZNOŚCI WARSZAWY OD POCZĄTKU XVI DO POŁOWY XVIII WIEKU

O rozwoju stołeczności tego czy innego ośrodka na terenie danego państwa decydowały i decydują różne czynniki, spośród których za najważniejsze można uznać uwarunkowania polityczno-historyczne oraz położenie geograficzne. Państwo kreuje zatem stolicę, która staje się siedzibą jego najwyższych władz oraz centrum dyspozycji politycznej. Cechuje ją i wyróżnia spośród innych miast: dużo większa aktywność podejmowana na rozlicznych polach (ekonomika, kultura), lepsza umiejętność adaptacji do zmieniających się warunków geopolitycznych, wreszcie – wyraźna przewaga współczynnika organizacji występujących procesów nad ich żywiołowością. Czy przyjmując podobne wyróżniki można XVI-XVIII-wieczną Warszawę traktować jako ówczesne miasto stołeczne? Jak wyglądał proces „ustołeczniania” Warszawy? Na czym polegała specyfika jej stołeczności? - na te i inne pytania próbą odpowiedzi jest niniejszy tekst.

Fakt centralnego położenia na niżu środkowoeuropejskim, na skrzyżowaniu ważnych lądowych i wodnych szlaków handlowych i komunikacyjnych (punkt przecięcia dróg z Litwy i Rusi do miast wielkopolskich, śląskich i niemieckich ze szlakiem wiślanym) zadecydował o tym, iż w trakcie XVI w. zdołała Warszawa zdystansować inne mazowieckie ośrodki lokalnej władzy książęcej (m.in. Płock, Sochaczew, Rawę, Czersk) wysuwając się na pierwsze miejsce na Mazowszu. Datami wyznaczającymi tę mazowiecką stołeczność są: rok 1321 – kiedy to Warszawa stała się ośrodkiem kasztelanii oraz schyłek wieku – gdy przeniesiono doń siedzibę archidiaconatu oraz główne centrum polityczne całego południowego Mazowsza (po 1381 r.)¹. W okresie tym Warszawa była też po raz pierwszy widownią ważnych ogólnopolskich wydarzeń politycznych (polsko-krzyżacki proces o Pomorze z 1339 r.). Ranga mazowieckiego miasta rośnie w trakcie postępującej inkorporacji Mazowsza do Korony w drugiej połowie XV w. (1463 r. – wcielenie ziemi gostyńskiej i rawskiej, 1476 r. – włączenie ziemi sochaczewskiej, 1495 r. – przyłączenie księstwa płockiego). Proces ten nie ominął i stolicy mazowieckiej prowincji, która po przedwczesnym zgonie dwóch ostatnich książąt – Stanisława (1524 r.) i Janusza (1526 r.) – została również wcielona do Polski przez Zygmunta Starego w 1529 r.² Doprowadziło to do czasowego spadku politycznego znaczenia miasta, będącego aż do 1569 r. jedynie stolicą województwa oraz siedzibą lokalnego sejmiku

mazowieckiego (od 1563 r. – generalnego). W tym jednak okresie faktyczna ranga Warszawy rośnie; tu odbywają się niektóre sejmy Rzeczypospolitej (w latach 1529, 1556/1557 oraz 1563/1564), tu też lokują swe dwory królowa-wdowa Bona Sforza (1548-1556), a później jej córka Anna Jagiellonka (aż po 1596 r.).³ Ich stała obecność w Warszawie intensyfikuje rozwój gospodarczy miasta oraz daje jego mieszkańcom liczne przywileje. Korzystne położenie geopolityczne spowodowało, iż również Zygmunt August u schyłku swych rządów często przebywał w „syrenim” grodzie (m.in. w latach 1569-1572).

Centralne położenie Warszawy w stosunku do ziem państwa polsko-litewskiego (przy peryferyjnej wówczas lokalizacji dotychczasowej historycznej stolicy państwa – Krakowa) było też jedną z głównych przyczyn, które w drugiej połowie XVI w. zadecydowały o przesuwaniu się centrum dyspozycji politycznej do dawnej stolicy Mazowsza. W procesie „ustolecznienia” Warszawy w latach 1569-1611 rolę grały również czynniki natury ekonomicznej (skrzyżowanie dogodnych dróg komunikacyjnych i handlowych) oraz postępująca reorientacja polskiej polityki zagranicznej na północ i północny wschód (zacieśnienie unii polsko-litewskiej, wojna o Inflanty w latach 1563-1570 i 1579-1582, polityka bałtycka Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III Wazy, unia personalna polsko-szwedzka w latach 1593-1598). Istotne znaczenie miała też swoista „neutralność” Mazowsza w skomplikowanych układach Korony i Litwy, która dawała możliwość umieszczenia właśnie tu akceptowalnego i dla Polaków i dla Litwinów stałego centrum dyspozycyjnego (historyczne stolice Wilno i Kraków budziły w tym względzie trudne do przewyciężenia emocje).

Wszystkie wskazane czynniki zadecydowały o wyborze Warszawy na stałe miejsce sejmów Rzeczypospolitej (wyłączywszy koronacyjne, które nadal miały odbywać się w Krakowie), co ostatecznie proklamowano w Lublinie w 1569 r. „Miejsce sejmom walnym koronnym w Polsce, jako je składać mamy, tak już Warszawę na to naznaczamy” – czytamy o tej decyzji w odpowiednim ustępie aktu unii lubelskiej⁴. Ten nowy dla Warszawy okres inaugurował pierwszy po zjeździe w Lublinie sejm polsko-litewski, obradujący pod laską Stanisława Szafrąncza od 29.04.1570 r.⁵ W ciągu następnych 85 lat (do 1655 r.) odbyło się w Warszawie 65 sejmów; w świadomości współczesnych utrwaliło to przekonanie (wobe faktu, że w Rzeczypospolitej przyjmowała się od końca XVI w. zasada, iż nie król lecz parlament realizuje suwerenność w państwie) o rzeczywistej stołeczności grodu nad Wisłą.

Kolejnym kamieniem węgielnym „ustoleczniania” Warszawy stało się postanowienie sejmu konwokacyjnego z 1573 r., ustalające w niej miejsce

monarszych elekcji⁶. Było ono do końca Rzeczypospolitej szlacheckiej przestrzegane; władców Polski wybierała szlachta początkowo we wsi Kamion pod Warszawą, później zaś w podwarszawskiej Wielkiej Woli (dzisiejsza dzielnica Wola).

Według wielu znawców problemu o stołeczności Warszawy w epoce przedrozbiorowej przesądziło ostatecznie przeniesienie się tu w latach 1596-1611 stałej siedziby dworu monarszego, do tej pory rezydującego w Krakowie. Na tak brzemiennej w skutki decyzji Zygmunta III Wazy zaważyło wiele czynników, spośród których najistotniejsze wydają się być: konieczność częstych wyjazdów króla do Szwecji i na Litwę oraz – pożar apartamentów królewskich na Wawelu w 1595 r. Nie bez znaczenia była tu też śmierć dotychczasowej rezydentki w Jazdowie, Anny Jagiellonki, w 1596 r. Bezpośrednio po jej zgonie, dwór Zygmunta III przeniósł się do opustoszałej jazdowskiej siedziby⁷, czasowo rezygnując ze zbyt ciasnego Zamku Warszawskiego. Po jego wizji lokalnej w 1597 r. królewscy budowniczości przystąpili do gruntownej przebudowy przyszłej rezydencji, która zakończyła się w 1619 r.⁸ Zachowano istniejące budowle murowane od strony południowo-wschodniej (m.in. gotycką Wieżę Grodzką, piastowski Dwór Wielki i pokoje Zygmunta Augusta), wyburzając wszystkie drewniane pomieszczenia. Dobudowano też trzy nowe skrzydła zamkowe: północne, zachodnie i południowe. W ten sposób rezydencja królewska otrzymała kształt nieregularnego pięcioboku, z obszernym dziedzińcem pośrodku. Nad Zamkiem Warszawskim górowała 60-metrowa Wieża Królewska, symbolizująca przewagę pierwiastka królewskiego nad innymi funkcjami monarszej siedziby. Reprezentacyjna 90-metrowa fasada zachodnia miała według włoskich architektonicznych kanonów być z kolei uosobieniem autorytetu władzy. W sumie zatem można przyjąć, iż ideowa struktura całego zamkowego kompleksu była pewnym wyrazem absolutystycznych aspiracji Zygmunta III Wazy⁹. Utrwalenie się republikańskich zasad ustrojowych Rzeczypospolitej znalazło natomiast swe odbicie m.in. w rozplanowaniu wewnętrznym Zamku, w którym obok dosyć skromnych apartamentów królewskich (7 komnat) znajdowały się siedziby obu izb sejmu polskiego oraz licznych urzędów koronnych. Mieściła się tu m.in. kancelaria królewska, archiwum państwowe, urzędy: marszałkowski i podskarbiński, urząd grodzki z kancelarią i izbą sądową, sądy sejmowe i relacyjne, a w okresie bezkrólewia – również sądy kapturowe¹⁰. Tę dwoistą naturę Zamku Wazowskiego, tak różną od rezydencji monarszych w absolutystycznej Europie, dostrzegali w XVII i XVIII w. liczni cudzoziemscy przybysze, porównując go z pałacem Dożów w Wenecji¹¹.

W momencie kończenia przebudowy przyszłej rezydencji (według planów architektonicznych Giovanniego Trevano) Zygmunt III Waza ostatecznie opuścił w 1609 r. krakowski Wawel i po zdobyciu Smoleńska w 1611 r. przeniósł się do Warszawy. Mimo to jednak, aż do końca szlacheckiej Rzeczypospolitej oficjalną stolicą państwa pozostał Kraków, który zachował m.in. wyłączność na koronacje i pochówki monarchów. Warszawa była natomiast według ówczesnej tytulatury jedynie „Miastem Rezydencjonalnym Króla Jego Mości”; w jej przypadku określenie „stolica Królestwa” po raz pierwszy wystąpiło dopiero w 1789 r., w aktach zjazdu 123 miast królewskich¹².

Przeniesienie się monarchy i dworu królewskiego do Warszawy pociągnęło za sobą przemieszczenie się do nowego miasta stołecznego wielu centralnych urzędów państwa. Obok sejmu i senatu rezydowali tu często w pierwszej połowie XVII w. marszałkowie wielcy i nadworni, kanclerze i podkanclerzowie i inni dygnitarze, a także liczni przedstawiciele zagranicznych poselstw, m.in. nuncjusze papiescy i posłowie weneccy. W Warszawie odbywały się też Rady Stanu (9-10 razy w roku) oraz obradowały różne instancje sądownicze (sądy asesorskie, referendarskie, grodzkie, relacyjne). Z racji obecności króla i najwyższych instytucji Rzeczypospolitej stale przebywali w mieście wysocy dostojnicy kościelni z prymasem na czele. W ten sposób również Gniezno, będąc nadal formalnie stolicą kościelną kraju, zaczęło w rzeczywistości tracić część swych funkcji na rzecz ośrodka, który formalnie nie był nawet siedzibą diecezji (choć projekty takie zgłaszano do Congregati de Propaganda Fide m.in. w 1631 r.)¹³. Przy okazji warto zwrócić uwagę na fakt, iż mimo niskiej rangi Warszawy w strukturze kościelnej Rzeczypospolitej (archidiakonat, od 1631 r. – siedziba generalnego wikariatu biskupstwa poznańskiego), tu właśnie zaczęło się w XVII i XVIII w. koncentrować potrydenckie życie zakonne. Stała się też w omawianym okresie stolicą siedzibą aż 26 męskich i żeńskich konwentów zakonnych, co zapewniło jej pod tym względem pierwsze (ex equo z Krakowem) miejsce w kraju¹⁴. Dla porównania: w ówczesnym Poznaniu mieściło się wtedy zaledwie 9 klasztorów, w Gnieźnie zaś – tylko trzy¹⁵. Proporcje powyższe wyraźnie uwidaczniają proces „ustołeczniania” Warszawy również w dziedzinie życia religijnego.

Do połowy XVII w. stołeczność Warszawy podkreślały też mieszczące się w niej inne instytucje publiczne, niezbędne dla funkcjonowania centralnego ośrodka dyspozycji politycznej kraju. Były to m.in.: założona w 1622 r. mennica państwowa, powstała dwa lata później oficjalna drukarnia (posiadająca monopol na druk pism urzędowych i konstytucji sejmowych)¹⁶, arsenał Rzeczypospolitej (od 1638 r.) oraz centralny zarząd poczt koronnych

(od 1647 r.). Stała się także Warszawa miejscem, podnoszących jej rangę, licznych uroczystości państwowych. Pomijając wspomniane już sejmy, generały mazowieckie i monarsze elekcje wskazać tu można np. na:

a) składane przez władców Prus Książęcych i Kurlandii hołdy lenne (m.in. Jerzego Fryderyka Hohenzollerna w 1578 r., Jana Zygmunta Hohenzollerna w 1611 r., Fryderyka Wilhelma Hohenzollerna – Wielkiego Elektora w 1641 r. oraz Jakuba Kettlera w 1649 r.);

b) uroczyste wjazdy żon królewskich (Cecylii Renaty w 1637 r. i Ludwiki Marii Gonzagi w 1646 r.);

c) tryumfy wojenne (np. tryumfalny wjazd hetmana wielkiego koronnego Stanisława Żółkiewskiego z jeńcami: carem moskiewskim Wasylem Szujskim i jego braćmi Dymitrem i Iwanem w 1611 r.);

d) koronacje monarsze (żony Władysława IV, Cecylii Renaty w 1637 r.);

e) śluby królewskie (np. Władysława IV z Cecylią Renatą, Jana Kazimierza z Ludwiką Marią Gonzagą czy księżniczki Anny Kazimiery z palatynem reńskim Filipem Wilhelmem);

f) poselstwa (np. moskiewskie w 1635 r.), festyny (np. z okazji zwycięstwa nad Kozakami pod Beresteczkiem w 1651 r.) i turnieje rycerskie (np. z okazji ślubu podkanclerzego koronnego Jana Zamoyskiego z Krystyną Radziwiłłówną w 1578 r.);

g) słynne egzekucje (m.in. przywódcy kozackiego Semena Nalewajki w 1597 r., zamachowca na Zygmunta III – Michała Piekarskiego w 1620 r., morderców hetmana Wincentego Gosiewskiego w 1665 r. i ateisty Kazimierza Łyszczyńskiego w 1689 r.)¹⁷.

Różne komponenty stołeczności Warszawy w pierwszej połowie XVII w. i płynący z nich splendor dla miasta tak opisywał w 1637 r. Mikołaj Szubski z Olsztyna:

„Sławne miasto w Koronie, Warszawo szczęśliwa,
Takie sławy co dalej, tym więcej przykrywa.
Tak zacnych królów polskich jest upodobanie,
Iż osobne w tym mieście mają swe kochanie.
Tu w czas wygody swojej słusznie upatrzyli,
I sejmom wczesne miejsce Koronie złożyli.
Macie się z czego chełpić zacni Warszawianie,
Iż króle polscy u Was mają swe mieszkanie.”¹⁸

Rzecz zrozumiała, że wyniesienie Warszawy do rangi stolicy Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII w. wywarło istotny wpływ na życie jej mieszkańców. Nie pretendując do pełniejszego omówienia tego złożonego zagadnienia spróbujemy wskazać jedynie kilka

najważniejszych jego skutków. I tak stołeczność wpłynęła m.in. na gwałtowny rozwój demograficzny miasta, którego ludność (głównie na drodze migracji z zewnątrz, a nie przyrostu naturalnego) wzrosła z 5-6 000 w 1526 r. do około 25-30 000 mieszkańców przed 1655 r.¹⁹ Odnosi się to do całej ówczesnej warszawskiej aglomeracji, obok Starej i Nowej Warszawy, obejmującej również gwałtownie rozbudowujące się przedmieścia oraz pierwsze jurydyki (Zadzikowska – 1638 r., Grzybów – 1648 r., Leszno – 1650 r.). Rozrost terytorialny Warszawy był zresztą w omawianym okresie bardzo szybki, a obszar objęty w latach 1623-1624 tzw. wałami zygmuntońskimi (około 125 ha) ponad dziesięciokrotnie przewyższał teren Starego Miasta (12 ha)²⁰.

Obecność monarszego dworu oraz często przebywającej w mieście szlachty i magnaterii (sejmy, elekcje) spowodował również gwałtowne ożywienie gospodarcze Warszawy. Rzemiosło i handel zaczęło nastawiać się wtedy głównie na obsługę pozamieszczańskich grup społecznych, co pociągnęło za sobą z jednej strony wzrost i rozwój branż spożywczych, odzieżowych i budowlanych, z drugiej zaś – zerwanie z mazowieckim rynkiem regionalnym. Szybki napływ do Warszawy szlachty, magnaterii i ich służby, zaowocował z kolei masowym wykupywaniem działek mieszczańskich, zwłaszcza na przedmieściach (przed „potopem” około 3/4 terenów przedmiejskich stało się już własnością szlachty i magnatów)²¹ oraz ożywionym ruchem budowlanym (powstanie licznych rezydencji magnackich, m.in. pałaców Kazanowskich, Ossolińskich i Daniłowiczów oraz szlacheckich dworów). W ślad za szlachtą i magnaterią napływać zaczęli do stolicy coraz liczniejsi rzemieślnicy pozacechowi i królewscy serwitorzy.

Dwór królewski i mecenat monarchów miały istotne znaczenie dla ówczesnego rozwoju kulturalnego miasta. Znalazło to swój wyraz m.in. w organizowaniu przedstawień teatralnych (np. w 1578 r. wystawienie „Odprawy posłów greckich” Jana Kochanowskiego), funkcjonowaniu stałego teatru dworskiego (od lat 1637-1638), upowszechnieniu muzyki (kapele dworskie Zygmunta III i Władysława IV)²². Protekcyjna polityka królewska dała też impuls do rozwoju nauki, co zaprocentowało np. licznymi interesującymi pracami z zakresu fizyki, chemii i mechaniki (Magni, Burratini) oraz założeniem w Warszawie drugiego w Europie ogrodu botanicznego²³.

Poważne załamanie świetnie rozwijającej się stołeczności Warszawy spowodował najazd szwedzki w latach 1655-1660. Po zajęciu stolicy we wrześniu 1655 r. nastąpiła bardzo ciężka okupacja szwedzka, która pociągnęła za sobą konieczność utrzymania obcego garnizonu i ogromną kontrybucję nałożoną na miasto. Pozostała jednak Warszawa, co dla naszego tematu

jest istotne, głównym centrum dyspozycyjnym szwedzkiej administracji w podbitej Rzeczypospolitej²⁴. W trakcie zaciekłych walk o stolicę wiosną i latem 1656 r. (oblężenie w kwietniu-czerwcu, bitwa warszawska 28-30 lipca tego roku) kompletnie zniszczone zostały warszawskie przedmieścia, Nowa Warszawa i podmiejskie wsie. Sytuację warszawiaków pogorszyły też dwie następne okupacje miasta (szwedzka w sierpniu 1656 r. i siedmiogrodzka w czerwcu 1657 r.)²⁵.

W sumie bezpośrednio następstwa szwedzkiego „potopu” były dla miasta katastrofalne. Zniszczonych zostało wtedy około 60% wszystkich budynków, w tym całe Nowe Miasto, Krakowskie Przedmieście i Długa, a ludność miasta jeszcze w 1659 r. wynosiła zaledwie 6000 osób, tj. około 1/5 wcześniejszej liczebności²⁶.

Lata 1660-1697 pogłębiły proces dalszego obniżania się znaczenia Warszawy jako centrum politycznego Rzeczypospolitej. Wynikało to m.in. z regresu polskiego parlamentaryzmu oraz złamaniu w tym względzie monopolu Warszawy (od 1673 r. co trzeci sejm miał odbywać się w Grodnie). W analizowanym okresie postępowała również generalna decentralizacja władzy, czego wyrazem stał się wzrost znaczenia sejmików szlacheckich, coraz częściej zastępujących niewydolny parlament, a także powstanie lokalnych magnackich ośrodków dyspozycyjnych. Do ograniczenia roli Warszawy przyczyniła się także polityka Jana III Sobieskiego, który preferując swe prywatne posiadłości (Pielaszkowice, Żółkiew i Jaworowo) rzadko przebywał w stolicy²⁷. Wspomniany władca przeniósł też centrum polityczne i siedzibę dworu królewskiego do pobliskiego Wilanowa. Brak królewskiej protekcji sprawił, iż w końcu XVII w. Warszawa przekształciła się w aglomerację typu rezydencjonalnego, z wyraźną przewagą magnackich siedzib. Miasto odbudowało się jednak szybko ze zniszczeń (co było w części zasługą jego wcześniejszej stołeczności), osiągając w 1690 r. około 20 000 mieszkańców. Rozbudowały się przedmieścia i nowe jurydyki, których przybyło aż 6 (Aleksandria, Dynasy, Nowoświecka, Tamka-Kałęczan, Wielopole, Bożydar)²⁸. Wyraźnie zwiększył się też napływ pozamieszkańskich grup ludności (szlachta, magnateria, duchowieństwo, służba szlachecka i magnacka), partaczy, serwitorów (którzy w latach 1659-1666 stanowili już około 1/4 ogółu rzemieślników) oraz cudzoziemców (głównie przybysze z terenów monarchii habsburskiej, Rzeszy Niemieckiej, Francji i Włoch)²⁹. Wobec upadku miejscowego patrycjatu, załamania się cechowego rzemiosła oraz regresu handlu wiślanego, Warszawa zaczęła tracić wtedy mieszczański charakter. W mieście dominowały magnackie pałace (m.in. Kotowskich, Morsztynów, Krasińskich, Potockich i Radziwiłłów), których budowniczymi byli wybitni architekci polskiego baroku: Tylman

van Gameren, Palloni, Bellotti, Locci i Fontanowie. Rzemiosło i handel obsługiwały prawie wyłącznie szlachtę, magnaterię i duchowieństwo, przez co Warszawa stała się wielkim odbiorcą pochodzących z importu towarów luksusowych. Mimo wyraźnego spadku jej znaczenia w Rzeczypospolitej, można wskazać jednak kilka faktów świadczących o pełnieniu przez nią dalej pewnych funkcji stołecznych. I tak w Warszawie odbywało się nadal gros ówczesnych sejmów (w latach 1660-1700 około 40); stanowiła też ona główne centrum barokowej architektury i sztuki. Zaczęło wychodzić pierwsze stałe pismo w Polsce („Merkuriusz Polski” – od 1661 r.); po przejściowym regresie ożywił się tu ponownie teatr królewski (w latach 90. XVII w.)³⁰. W 1669 r. po raz pierwszy posłowie z Warszawy wzięli też udział w wyborze króla; wcześniej prawo to posiadały jedynie Kraków, Wilno, Lwów, Poznań i Lublin.

Okres wielkiej wojny północnej (1700-1721) doprowadził do kompletnego zrujnowania warszawskiego mieszczaństwa oraz pogłębienia się negatywnych procesów decentralizacyjnych w Rzeczypospolitej. O znaczeniu Warszawy zdaje się jednak świadczyć m.in. zaciętość z jaką o nią wtedy walczone. W maju 1702 r. została ona zajęta przez Szwedów, we wrześniu tegoż roku odbita przez Sasów. W lutym 1703 r. wojska szwedzkie ponownie zdobyły miasto, które opuściły po ponad półtorarocznym pobycie. W czasie tej drugiej szwedzkiej okupacji odbyła się w Warszawie elekcja Stanisława Leszczyńskiego (lipiec 1704 r.) oraz zawiązana została proszwedzka konfederacja szlachecka (styczeń 1704 r.). Po raz trzeci Szwedzi okupowali stolicę w lipcu 1705 r. po bitwie w okolicach Woli; niebawem doszło też w niej do pierwszej pozakrakowskiej koronacji królewskiej (Stanisław Leszczyński – październik 1705 r.). W latach 1706-1707 przebywały z kolei w Warszawie wojska saskie i rosyjskie, w 1709 r. zaś po raz czwarty – szwedzkie³¹. W wyniku wielokrotnych okupacji, kontrybucji wojennych, zniszczeń oraz groźnej epidemii dżumy z lat 1708-1712, miasto zostało ponownie prawie całkowicie wyludnione (około 1720 r. mieszkało w nim zaledwie 10-12 000 ludzi) i spauperyzowane.

Dalszy spadek znaczenia Warszawy pogłębił też sposób sprawowania władzy królewskiej przez obu Wettinów. Przegrana walka o jej wzmocnienie w latach 1713-1716 oraz perturbacje podwójnych elekcji i rządów (m.in. w latach 1704-1709 i 1733-1736) spowodowały przy tym całkowity upadek autorytetu monarszego. Utrwaliło to decentralizację państwa, a Rzeczpospolita stała się konglomeratem magnackich „państweczek”. Nastąpił też całkowity regres parlamentaryzmu polskiego; większość ówczesnych sejmów została zerwana lub rozeszła się bez podjęcia uchwał. W tym okresie była zatem Warszawa wyłącznie czasową rezydencją królów w okresie ich

nieczęstych pobytów w Polsce. Brak stałej obecności dworu monarszego pogarszał więc jeszcze jej sytuację. Zjawisku spadku znaczenia Warszawy próbował przeciwdziałać August II Mocny, już w początkach swych rządów wysuwając projekt przejścia na prywatną rezydencję Zamku Warszawskiego. Po fiasku tych planów zdecydował się on na realizację śmiałej koncepcji urbanistyczno-architektonicznej, tzw. Osi Barokowej (inaczej Saskiej). Początek jej budowy przypadł na 1713 r., ukończona zaś została w latach 40. XVIII w. Nowoczesne centrum urbanistyczne (pierwsze na taką skalę rozwiązanie przestrzenne w Polsce) objęło spory obszar (około 1700 m długości i 450 m szerokości) położony pomiędzy ulicami Chłodną i Krakowskim Przedmieściem, wytyczając zachodni kierunek rozbudowy Warszawy³². Nowa królewska rezydencja podniosła rangę miasta, które wkrótce ponownie zaczęło odgrywać rolę rezydencjonalnego ośrodka królewskiej dyspozycji politycznej.

W omawianym okresie liczba jurydyk warszawskich sięgnęła kilkunastu; na ich terenie skoncentrowało się też całe ówczesne życie gospodarcze stolicy. Pogłębiło się również zróżnicowanie etniczności ludności, wskutek m.in. dużego napływu Ormian, Szkotów, Francuzów i Niemców. Jej liczba wzrosła około 1754 r. do 23-25 000 osób³³.

Okresowe pobyty króla i dworu w Warszawie wywoływały zjawisko specyficznego pulsowania życia stolicy, ożywiającej się przy monarsze i przygasającej w czasie jego nieobecności. W tej sytuacji kapitalne znaczenie dla pełnego odrodzenia się jej funkcji stołecznych miał fakt przeniesienia się tu z Drezna Augusta III Sasa i jego dworu w latach 1756-1763. Warszawa stała się wtedy ponownie centrum życia politycznego i miejscem, w którym rezydowali posłowie cudzoziemscy i najważniejsi polscy politycy. Od lat 20. miasto przeżywało jednocześnie poważne ożywienie kulturalne. W 1729 r. warszawscy pijarzy rozpoczęli wydawanie pierwszego ogólnopolskiego czasopisma – „Kuriera Polskiego”; w trzy lata później nastąpiło otwarcie królewskiego teatru w Pałacu Saskim. Biskup Stanisław Konarski erygował z kolei w 1740 r. nowoczesną szkołę dla szlacheckiej młodzieży – Collegium Nobilium, a bracia Andrzej Stanisław i Józef Załuscy obdarzyli w 1747 r. stolicę pierwszą biblioteką publiczną liczącą aż 180 000 druków i 10 000 manuskryptów³⁴. W 1748 r. został też wzniesiony w mieście pierwszy wolnostojący budynek teatralny dostępny dla publiczności (tzw. Operalia); inne interesujące inwestycje schyłku epoki saskiej to m.in. Dom Poprawy czyli Cuhthauz (1736-1737 r.) oraz szpital generalny im. Dzieciątka Jezus (1754-1764)³⁵. Na niwie gospodarczej miała już wtedy Warszawa za sobą pierwszą próbę założenia manufaktury sukienniczej (1720 r.); intensywnie działała też, reaktywowana do życia w 1740 r. przez marszałka Franciszka

Bielińskiego, Komisja Brukowa³⁶. Od 1720 r. funkcjonował również w stolicy wielki dom handlowy Pellisona i Malherbe'a, od lat 20. XVIII w. działały pierwsze loże masonskie, od 1754 zaś – świeciły pierwsze uliczne latarnie³⁷.

Wszystko to było zapowiedzią zbliżającej się nowej epoki w historii Warszawy, epoki, w której z pełniącego pewne funkcje stołeczne miasta rezydencjonalnego, w ciągu niespełna trzydziestu lat przekształciła się ona w metropolię i niekwestionowaną stolicę Rzeczypospolitej. W nadchodzącym okresie również warszawskie mieszczaństwo przestało być tylko tłem przetaczających się mimo niego wydarzeń i samo spróbowało swej aktywności na politycznej niwie. W połowie XVIII w. była jednak Warszawa nadal miastem, które z racji słabości swych funkcji stołecznych nie budziło jeszcze powszechnego sprzeciwu i krytyki prowincji (co stało się udziałem stolicy w epoce stanisławowskiej). Może tylko nowe, promieniujące na cały kraj upodobania artystyczne drugiego Wettina (balet, opera, teatr) już wtedy kolidowały z rustykalnym sarmatyzmem szlacheckim.

Przypisy

¹ M.M. Drozdowski, A. Zahorski, *Historia Warszawy*, Warszawa 1975, s. 17-18, 22; J.W. Gomulicki, *Początki Warszawy (O metryce grodu nad Wisłą)*, „Rocznik Warszawski” R. VII, 1966, s. 61-62; F.M. Sobieszczański, *Rys historyczno-artystyczny wzrostu i stanu miasta Warszawy od najdawniejszych czasów aż do 1847 r.*, oprac. K. Zawadzki, Warszawa 1974, s. 18; *Warszawa – jej dzieje i kultura*, Warszawa 1980, s. 17.

² M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 38; W. Tomkiewicz, *Warszawa stolicą Rzeczypospolitej*, „Rocznik Warszawski” R. VII, 1966, s. 101; *Warszawa – jej dzieje i kultura*, s. 56.

³ M. Bogucka, *Warszawa w latach 1526-1655 [w:] Dzieje Warszawy t. UU*, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1984, s. 13; F.M. Sobieszczański, op. cit., s. 27; *Warszawa – jej dzieje i kultura*, s. 57.

⁴ *Volumina Luegum t. II, Warszawa 1733*, s. 780; A. Kersten, *Warszawa kazimierzowska 1648-1668. Miasto – ludzie – polityka*, Warszawa 1971, s. 219; K. Konarski, *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*, Warszawa 1970, s. 14; J. Lileyko, *Życie codzienne w Warszawie za Wazów*, Warszawa 1984, s. 34.

⁵ J. Lileyko, op. cit., s. 35.

⁶ M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 41; J. Lileyko, op. cit., s. 38-39; *Warszawa – jej dzieje i kultura*, s. 57.

⁷ F.M. Sobieszczański, op. cit., s. 32; W. Tomkiewicz, *Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego 1526-1655 [w:] Dzieje Warszawy t. II*, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1984, s. 142.

⁸ J. Lileyko, op. cit., s. 149-151; W. Tomkiewicz, *Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego 1526-1655*, s. 142-144; *Warszawa – jej dzieje i kultura*, s. 72.

- ⁹ Por. m.in. J. Lileyko, op. cit., s. 149; A. Kersten, op. cit., s. 80.
- ¹⁰ J. Lileyko, op. cit. s. 45, 150; A. Kersten, op. cit., s. 220, 222.
- ¹¹ „Jest to właściwie pałac Rzeczypospolitej zamieszkiwany przez królów – czytamy m.in. w relacji jednego z siedemnastowiecznych cudzoziemców – bo znajduje się w nim sala dla senatu i druga dla drobnej szlachty, która się tam zbiera w czasie sejmu. Tam odbywają się rady, konferencje z ambasadorami, sądy – tak jak w Wenecji, gdzie doża ma mieszkanie w pałacu Rady jako głowa Rzeczypospolitej” (cyt. za: A. Kersten, op. cit., s. 79). Por. też J. Lileyko, op. cit. s. 150; W Tomkiewicz, Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego 1526-1655, s. 144.
- ¹² B. Leśnodorski, Warszawa w dziejach narodu i państwa, „Rocznik Warszawski” R. VII, 1966, s. 27.
- ¹³ B. Grochulska, Warszawa na mapie Polski stanisławowskiej. Podstawy gospodarcze rozwoju miasta, Warszawa 1980, s. 35; Kościół w Polsce. Wiek XVI-XVIII, pod red. J. Kłoczowskiego, Kraków 1969, s. 68-70.
- ¹⁴ B. Grochulska, op. cit., s. 39; W Müller, Zakony w diecezjach i województwach [w:] Materiały Historycznego Chrześcijaństwa w Polsce t. I: Zakony męskie w Polsce w 1772 r., Lublin 1972, s. 74.
- ¹⁵ B. Grochulska, op. cit., s. 40.
- ¹⁶ Przywilej wydany wtedy dla drukarza Jana Rossowskiego stwierdzał m.in.: „gdy dla braku na dworze naszym drukarza wielkie widzimy niedogodności dla Rzeczypospolitej, a nawet i w ogłaszaniu samych konstytucji, uważaliśmy za słuszne mieć drukarnię w mieście Naszym Warszawie, gdzie główne sejmy Królestwa odbywają się i My sami z dworem Naszym zwykle zamieszkujemy” (T. Wierzbowski, Materiały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzy polskich t. II, Warszawa 1904, s. 104; K. Korotajowa, Drukarski i ławnik warszawski Jan Treliński [w:] Warszawa XVI-XVII wieku z. II. Studia Warszawskie t. XXIV, pod red. A. Wawrzyńczykowej i A. Sołtana, Warszawa 1977, s. 200).
- ¹⁷ Por. m.in. M. Bogucka, Warszawa w latach 1526-1655, s. 209; M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 44-45; J. Lileyko, op. cit., s. 54-60; W. Tomkiewicz, Warszawa stolicą Rzeczypospolitej, s. 102-103; Warszawa – jej dzieje i kultura, s. 58-59.
- ¹⁸ M. Szubski, Aparat na przeznaczone gody Najjaśniejszego i Niezwyciężonego Monarchy Władysława IV, polskiego i szwedzkiego króla. Na dzień 13 września w roku 1637, przypisany sławnemu senatowi warszawskiemu i wszystkim obywatelom w sławnym mieście warszawskim, Warszawa 1637; J. Lileyko, op. cit., s. 42.
- ¹⁹ M. Bogucka, Mieszkańcy Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. [w:] Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym. Materiały sesji 19-20.I.1976, Warszawa 1977, s. 396; także, Warszawa w latach 1526-1655, s. 16; W Szaniawska, Mieszkańcy Warszawy w latach 1525-1655, „Rocznik Warszawski” R. VII, 1966, s. 131.
- ²⁰ M. Bogucka, Warszawa w latach 1526-1655, s. 19; Warszawa – jej dzieje i kultura, s. 61.
- ²¹ M. Bogucka, Warszawa w latach 1526-1655, s. 27.
- ²² M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 66-67; J. Lileyko, op. cit., s. 325-329; W. Tomkiewicz, Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego 1526-1655, s. 157-162; tenże, Warszawa stolicą Rzeczypospolitej, s. 102, 108-110.

- ²³ J. Lileyko, op. cit., s. 317-322; W. Tomkiewicz, Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego 1526-1655, s. 174-176; tenże, Warszawa stolicą Rzeczypospolitej, s. 106-107.
- ²⁴ M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 72; J. Wegner, Warszawa w latach potopu szwedzkiego 1655-1657, Warszawa 1957, s. 53.
- ²⁵ M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 73-74; A. Kersten, op. cit., s. 260-288; J. Wegner, op. cit., s. 64-124.
- ²⁶ I tak na ponad 1000 domów i kamienic znajdujących się przed 1655 r. w Starej i Nowej Warszawie oraz na przedmieściach, w pięć lat później doliczono się 342; z 70 domów przy Długiej – ocalało 8, ze 184 domów na Krakowskim Przedmieściu – 40. Ulica Rybitwa zniszczona została w 100%, Trębacka – w 98%, Świętojerska – w 50%, Nalewki – w 60%, miasteczko Grzybów zaś – w 90%. Pastwą ognia padły również Praga i Skaryszew; całkowicie zniszczone zostały także podwarszawskie wsie: Bródno, Żerań, Wielka Wola, Powązki, Młociny i Buraków (por. I. Gieysztorowa, Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu [w:] Zniszczenia gospodarcze w połowie XVII w., Warszawa 1957, s. 61; J. Wegner, op. cit., s. 145-149; A. Kersten, op. cit., s. 93-97).
- ²⁷ M. Bogucka, Warszawa w latach 1655-1720 [w:] Dzieje Warszawy t. II, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1984, s. 186; J. Woliński, Warszawa czasów Sobieskiego jako ośrodek dyspozycji politycznej, „Rocznik Warszawski” R. VII, 1966, s. 115.
- ²⁸ K. Konarski, op. cit., s. 67-70; F.M. Sobieszczański, op. cit., s. 63; Warszawa – jej dzieje i kultura, s. 116.
- ²⁹ M. Bogucka, Warszawa w latach 1655-1720, s. 196; A. Sokołowska, Przemiany struktury ludnościowej Warszawy na przełomie XVII i XVIII w. „Rocznik Warszawski” R. VII, 1966, s. 150; Warszawa – jej dzieje i kultura, s. 122.
- ³⁰ B. Grochulska, op. cit., s. 32; K. Konarski, op. cit., s. 337; F.M. Sobieszczański, op. cit., s. 57; W. Tomkiewicz, Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego w latach 1655-1720 [w:] Dzieje Warszawy t. II, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1984, s. 238.
- ³¹ M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 78-79; A. Zahorski, Warszawa za Sasów i Stanisława Augusta, Warszawa 1970, s. 14-18.
- ³² M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 88-89; W. Tomkiewicz, Warszawa jako ośrodek życia artystycznego i intelektualnego w latach 1655-1720, s. 218-220; A. Zahorski, Warszawa za Sasów, s. 24-28.
- ³³ K. Konarski, op. cit., s. 140; Warszawa – jej dzieje i kultura, s. 166; A. Zahorski, Warszawa za Sasów, s. 55.
- ³⁴ M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 102, 121, 123; A. Zahorski, Warszawa w latach 1720-1795 [w:] Dzieje Warszawy t. II, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1984, s. 412; tenże, Warszawa za Sasów, s. 37, 40, 103, 107.
- ³⁵ J. Bystróż, Warszawa, Warszawa 1977, s. 88-89; M. Kwiatkowska, Kultura teatralna i muzyczna Warszawy w latach 1720-1795 [w:] Dzieje Warszawy t. II, pod red. S. Kieniewicza, Warszawa 1984, s. 444; A. Zahorski, Warszawa za Sasów, s. 61, 73.
- ³⁶ F.M. Sobieszczański, op. cit., s. 70-71; A. Zahorski, Warszawa w latach 1720-1795, s. 341, 359-360; tenże, Warszawa za Sasów, s. 56.
- ³⁷ Por. m.in. J. Bystróż, op. cit., s. 95; M.M. Drozdowski, A. Zahorski, op. cit., s. 96; A. Zahorski, Warszawa w latach 1720-1795, s. 332, 440; tenże, Warszawa za Sasów, s. 35.